

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

מתוך

כרך ז, תשט"ז

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

לשון בגלותה ובתחייתה *

ג. מסורותיה של לשון הספרות שלאחר המקרא
בפרק הקודם ראינו, כיצד נקבע הניקוד למקרא, והיאך הועלתה עלי כתב מסורת, שקודם לכן הועברה על-פה. ספרי המקרא נתקדשו בעם, ועמל של מאות שנים הושקע במאמץ למסרם לדורות הבאים ככתבם וכלשונם. אבל המקרא אינו אלא חלק מספרותנו; מה יודעים אנו על מסורותיה של הלשון שלאחר המקרא, ובייחוד על לשון המשנה והמדרשים, היא העברית הנקראת „לשון חכמים“? למשנה ולמדרש אין ניקוד, שהוא קבלה עתיקה בידינו כניקודו של המקרא, אשר נקבע בתקופת הגאונים על יסוד מסורות קדומות שבעל-פה. ידיעתנו את דרך קריאתן של צורות שבמשנה ובמדרש מבוססת על כתבי-יד מכאן, ועל מסורות חיות — שנתקיימו בפי עדות מִישראל בלימודן — מכאן. ודאי, עשויים אנו לומר: נהא מנקדים וקוראים את המשנה ואת המדרש לפי העקרונות, שעליהם מושתת ניקודו של המקרא. אבל אין הדברים פשוטים כל כך, גם אם נסיח דעתנו מבעיית הצורות, שהן מיוחדות ללשון חכמים, ואשר לגביהן אין אנו יכולים ללמוד מן המקרא. כלל גדול אמר רבי יוחנן: „לשון תורה לעצמה, לשון חכמים לעצמן“ (חולין קלו ע"ב) — כלומר, לשון המקרא ולשון המשנה והמדרש

* סדרת שיחות ששודרו ב„קול-ישראל“. ר' לשוננו לעם ס"ז ס"ח; ס"ט.

תחומים נבדלים הם. נחטא לאמת, אם נבוא לראות את לשון המשנה והמדרש מתוך הפרספקטיבה של מסורת הגיקוד הטברנית של המקרא, שהיא — כפי שראינו — אחת המסורות החשובות הקדומות של הלשון שהגיעונו, אבל לא היחידה שבהן. את הרובד החשוב הזה של לשון חכמים — שהוא, כאמור, חטיבה לעצמו — עלינו להכיר, והכרתו לא תבוא אלא מתוך לימוד הפרטים המרובים, המצטרפים לתמונה שלמה והמעלים מציאות רבת-עניין. חקירתה של לשון חכמים, בירור שאלות של הגייה ושל תצורה, יש בה משום מתן פירוש לבטיות יסוד של לשוננו.

נעלה כאן שתי דוגמות לגבי עניינים, שבהם יש בכוח של מסורות לשון חכמים ללמדנו דעת. נעיין ראשית בשמה של העיר לוד. במקרא נמצא השם שלוש פעמים (עזרא ב, לג; נחמיה יא, לה; דהיי"א ח, יב) ובכולן ניקודו בחולם חסר: ל'ד. כיצד נוהגים תושבי-המדינה לקרוא לעיר? היום יש מבטאים לוד, ויש הוגים לוד; אבל דומה בעיניי, שלא אנקוט לשון גוזמה, אם אומר, כי עד לפני שנים אחדות הייתה לוד צורתו המקובלת של שם העיר בפי רוב בני הארץ. רק בשנים האחרונות גבר השימוש בצורה לה, שכן כך נוהגים הגופים הרשמיים בשלטים ובמפות. אך מתוך

1. כך החליטה ועדת המומחים מטעם החברה לחקירת א"י. עיין בתזכיר הוועד הלאומי על התעתיק של השמות חגיאוגרפיים ברשימה הערוכה בידי ב' מזר (מייזלר) — בנספח ללשוננו ד' (תרצ"ב), עמ' 52. בתשי"א חזרה ועדת השמות הממשלתית והחליטה על הצורה לוד, ובתעתיק הלועזי Lod.

העיון בשאלה אנו למדים, שעל־יד המסורת לִד הקיימת בניקודו של המקרא — ובמקורות אחרים, כמפת מידבא — קיימת במורשת העברית שלנו גם מסורת אחרת: לוד. זוהי הצורה הנוהגת בקריאת לשון חכמים בפי עדות מישראל (בני־תימן, בני כמה עדות, הקרויות בשמות הכוללים „ספרדים“ ו„עדות המזרח“, ובני אשכנז), ומכאן נכנסה גם לדיבור העברי, והיא מתגלה לנו גם בדפוסים ישנים של משניות מנוקדות¹.

דוגמה שנייה: פותחים אנו את המקורות וקוראים, למשל: „רב חונה רב אורי רב יוסף רב יהודה בשם שמואל: צריך לקבל עול מלכות שמים מעומד“ (ירושלמי, ברכות ד, א). כיצד נקרא את התיבה מעומד? מתוך הרגל הריני קורא אותה מְעָמֵד, אבל איני בטוח כל עיקר, אם דייקתי בקריאתי וספקוקיי גוברים, כשאני נתקל במקומות, שבהם כתובה מלה זאת מיעומיד. כתיב זה ודאי שאינו בא להראות על ההגייה מְעָמֵד, ויש להניח, שהכותב את המלה בצורה זאת חגה אותה מְעוֹמֵד. אבל עדיין אין זו אלא הנחה. אישור לאמיתותה של ההנחה ממציאה לנו הקריאה הנוהגת בפי בני תימן, שכן כך הגויה תיבה זאת בפיהם: מְעוֹמֵד. העיון הנוסף מלמד אותנו, כי הצורה שלפנינו ומקבילתה, מְיוֹשֵׁב, צורות קדומות של לשון חכמים הן, שמקבילות להן בארמית, וכי התבנית הזאת, שבה נצטרפה מלת־היחס „מן“ אל הבינוני,

1. ראה נ' ברגרין, לִד, לוד, לוד — לשוננו י"ז (תשי"א), 250—251;

ח' ילון, לשיטת הניקוד של המשנה, בהקדמתו לסדר מועד בהוצאת מוסד ביאליק—דביר, עמ' כב.

שימשה לשם תיאור חמצב. פירוש של הצורה מעומד
הוא אפוא „בהיותו עומד“, „כשהוא עומד“, וכן פירושה של
מיושב הוא „בהיותו יושב“¹.

הדוגמות שעיינו בהן מלמדות על דרכו ותכליתו של
המחקר בלשון חכמים, הבא להעלות נשכחות, לכנס פזורות,
לציין עובדות; בחינותיו המדעיות והמעשיות משולבות אלו
באלו. אלא שלא תמיד מכוון הוא להורות הוראה בתחום
המעשה. ודאי שלא נבקש להיות קיצוניים שבקפדנים ולהוציא
משימוש לשוננו היום את הצורות מעמד, מישב, שכבר
נתקבלו בה².

עלינו לחזור עתה אל העניין. שנגענו בן בראשית
דברינו: כיצד נברר את מהותן של הצורות שבלשון חכמים?
ספרות עשירה ורחבה הועברה אלינו ללא מסורת קבועה
של ניקוד. ספרות זאת באה לעולם בחלקה בעת שלשוננו
לא הייתה עוד לשון דיבור, בעת שהייתה שרויה בגלות. עתה,
עם תחייתה של הלשון, עומדים אנו לעתים קרובות לפני
מלים שבפרק מסוים של משנה ובפרשה זאת או אחרת של
מדרש ותמהים: כיצד עלינו לקראן? מתוך הדוגמות שהובאו
כבר נרמזה התשובה. נבוא עתה ונפרטה מעט.

ראשית — מצוי ניקוד בכמה כתבי־יד. קיימים כתבי־
מנוקדים של המשנה, והידועים בהם כתבי־יד קויפמאן וכתב־

1. ראה ח' ילון, תרביץ שנה א' (תר"ץ) ספר א' עמ' 154, הע' 8;
וספר ב' — עמ' 103, הע' 3; י' קוטשר, מחקרים בארמית הגלילית,
(ירושלים, תשי"ב) עמ' 31 ואילך (= תרביץ כ"ב, תשי"א, 190 ואילך).
2. צורות אלה הן שנהגו בקריאה המסורתית של בני עדות אשכנז.

יד פארמה. כתב־היד הקרוי על שמו של החוקר דויד קויפמאן. שבספרייתו נמצא עד שהועבר לספריית האקדמיה החונגרית למדעים, נחשב לעתיק שבכתב־היד הגדולים של המשנה שנשתמרו לנו. ניקודו של כתב־יד זה מאוחר הוא מכתיבתו, ואין אנו יודעים בבירור לא את זמן כתיבתו ולא את עת ניקודו. כתב־יד פארמה, הנמצא בספרייה שבעיר פארמה באיטליה, יש בו ניקוד כמעט שלם לשלושת הסדרים הראשונים של המשנה וניקוד מועט לשלושת האחרונים. בכתב־יד אלה (ובאחרים, שאינם כוללים את המשנה כולה, כגון כתב־יד אחד הנמצא גם הוא בספריית פארמה והכולל רק סדר טהרות בניקוד ובטעמים) משתקפות מסורות של קריאה, שמבחינה יחסית קדומות הן. פותחים אנו את כתב־יד קויפמאן ומעיינים, למשל, במסכת אבות, ואנו רואים, כי המנקד ניקד „שמי אומ' צשה תורתך קבע" (פרק א, משנה טו); כלומר, תורתך (ולא תורתך) ² קבע (ולא קבע) ³ — נהג המנקד לקרוא, לפי מסורת הקריאה שקיבל מרבותיו.

-
1. השווה לתיאורם של כתב־היד: א' גולדברג — מסכת אהלות, מהדורה מדעית, מבוא, עמ' כד, כה.
 2. לשאלה זאת השווה ז' בן־חיים, צורת הכינויים החבורים ך, ך, ך, ך במסורותיה של הלשון העברית, ספר אסף, עמ' 88—90; ילון, בחקדמתו הנזכרת, עמ' טז ואילך.
 3. היחס בין השמות הסגוליים לבין משקלי קטל, קטל היא פרשה מעניינת ביותר במסורות לשון חכמים: השווה דבריו של ברגרין, לשוננו י"ז (חש"י), עמ' 7—8.

כתב־היד שהוכרתי ניקודם הוא הניקוד המקובל בדינו היום והנקרא ניקוד טברני, אבל המסורת שביסודם, מסורת ההגייה והתצורה העולה מתוכם, אינם זהה למסורת המקרא שבידינו, המסורת הטברנית. בכך מתגלה עצמאותם של כתב־יד אלה, ומכאן חשיבותם. קיימים גם קטעי כתב־יד של המשנה ושל מדרשים, שניקודם עליון, בבלי, ומסורתם מתאימה במידה רבה למסורת הבבלית של המקרא. אפשר לסבור, כי ניקודם של כתב־יד אלה מוסר לנו את העברית, שנהגה בקריאתה של לשון חכמים בישיבות בבל בתקופת הגאונים, ובו מתגלה לנו עברית בעלת קווי־יחוד ברורים של דיאלקט נבדל משאר הדיאלקטים של הלשון. דוגמות אחדות: המסורת הבבלית הקדומה נוהגת: הוא יְכֹלָה, היא יְכֹלָה, הם יְכֹלָים (שלא כצורות המקובלות במסורות אחרות: יְכֹלָה, יְכֹלָים); אנו נוהגים היום בלשוננו מְקַנָּא, מְקַנָּה־מִים, מְשֻׁתָּה — כפי שמנוקדות תיבות אלה במקרא במסורתו הטברנית — ואילו כתב־היד הבבליים גורסים מְקַרָּא, מְקוּהָ, מְשֻׁתָּה (לִיד מְשֻׁתָּה). ובכך מקיימים הם יסוד של תצורה, הנוהג גם בכתב־היד הבבליים של המקרא.

הדוגמה האחרונה (מְשֻׁתָּה / מְשֻׁתָּה) מלמדת אותנו, כי אין המסורת הבבלית אחידה. העדר האחידות עולה לפנינו גם מתיבות אחרות: שמו של עוֹף־הבית, הגבר, היה בבבל

1. המסורות הבבליות של לשון חכמים חובאות, כשהן מסודרות לפי פרקי התצורה ומבוארות, בספרו של א' פורת: לשון חכמים לפי מסורות בבליות שבכתב־יד ישנים. ירושלים, תרצ"ח.

תִּוְרָנְגוֹל וגם תִּרְנָגוֹל; בשורש אחד, אכל, מצויות בכתבי-היד הבבליים שש צורות של בינוני נפעל: נֶאֱכַל, נֶאֱכְלָה, נֶאֱכְלָה, נֶאֱכְלָה. כיצד נסביר את העדר האחידות? תחומיה של בבל רחבים היו, ואפשר שכתבי-היד מעלים שימושים ממקומות שונים ואולי גם מתקופות שונות.

רואים אנו אפוא, כי בכתבי-היד המנוקדים לאסכולותיהם נשתמרו לנו מסורות קדומות של דרך קריאת חלקים חשובים ביותר בספרות שלאחר המקרא. אין בידינו לפרט עתה את העניין ולעמוד על כמה סוגיות אחרות בפרשה זאת, כגון ניקודם הארץ-ישראלי של הפיוטים. נוסיף ונאמר רק זאת: גם לניקוד המשנה שבדפוסים ראשונים יש חשיבות, שהרי גם בהם הוטבעו מסורות קריאה, אלא שאין צריך לומר, כי מסורות אלה באו אלינו מידי נקדנים מאוחרים מן הנקדנים של כתבי-היד.

ראוי אפוא לזכור, כי הניקוד שבכתבי-יד ובדפוסים ראשונים אינו אלא מעין אספקלריה המשקפת דרכי קריאה, מסורות שבעל-פה. ואכן משני מקורות אלה — מסורות שבכתב ומסורות שבעל-פה — אנו שואבים, בבואנו לברר מהותה של לשון חכמים. עד דורנו זה נטו חוקרים להעלות ערכם של עלים מנוקדים ולזנוח בחינתן של מסורות קריאה חיות, מסורות קדומות הנוהגות בפי עדות; העיון בשאלה מלמד, כי חייבים אנו ליתן דעתנו גם על מסורות קריאה שבע"פ, ובייחוד — בתקופה זאת של קיבוץ נידחים.

1. דרך זאת הותוותה בידי מר ח' ילון, במחקריו ובניקוד המשנה.